

»... trebalo je Barkoviću mnogo hrabrosti da se uhvati ukoštac sa suvremenom *problematikom na kojoj su polomili zube i pisci* na čije djelo kritika gleda dobrohotnije.« (Mandić, *Uz dlaku.*)

Sličan je, a ipak bitno različit od prethodnog frazeologizma *polomiti noge*. Prema podacima Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika⁵ taj je frazeologizam monosem. Suprotno tome mi smatramo da je on mnogoznačan i to zbog svoje jednovalentnosti odnosno dvovalentnosti. U rečenici

Polomih noge (hodajući cijeli dan)

može se *polomiti noge* interpretirati 'mnogo proći', 'mnogo se nahodati', dok u rečenici

»Ja polomih noge za tobom.« (Raos, *Vječno žalosni smijeh.*)

pridolazi još jedna nijansa, jedan semantički element 'briga-žurba-muka'. Drugi primjer pokazuje i drugovrsnu strukturu, on se razlikuje svojom dvovalentnošću.

Ovaj kratki ekskurs pokazuje da frazeološku jedinicu treba određivati funkcionalno semantički, tj. prema njenoj sintaktičkoj funkciji, a na temelju specifičnog okruženja – kolokacije. Po našem mišljenju potrebno je poći korak dalje te analizirati ne samo elemente koji ulaze u konfiguraciju kao dopunski elementi jezgre-frazeologizma, nego i semantičko okruženje same konfiguracije kao cjeline. Takav bi postupak pridonio rješenu i takvih problema koji nam se trenutno čine nerješivi kako u odnosu na homonimiju tako i u odnosu na polisemiju. Primjena predložene metode po okruženju mogla bi koristiti pri određivanju frazeoloških varijanata; za pronalaženje frazeoloških ekvivalenata dvaju ili više jezika čini nam se sasvim pouzdanom.

SUVREMENI PROBLEMI TVORBE RIJEČI*

Stjepan Babić

Razumijevanje odnosa u tvorbi riječi omogućuje u velikoj mjeri bolje poznavanje našega jezika s više strana. Ne samo što omogućuje bolje razumijevanje rječničkoga blaga i normalniju i plodniju tvorbu novih riječi, nego i jasnije poglede na druge jezične pojave: na jednačenje suglasnika po zvučnosti i mjestu tvorbe, na gubljenje suglasnika, na kraćenje i duljenje osnovnih

⁵ MS, Novi Sad, 1971, s. v.

* Ovo je referat napisan i na vrijeme predan za VIII. kongres jugoslavenskih slavista, ali nije održan zbog autorove bolesti zadobivene u prometnoj nesreći.

slogova, a u vezi s time i smjenjivanje dugoga i kratkoga *je, e, i* (na mjestu bivšega *jata*), zatim na morfonološke pojave kao što su palatalizacija, sibilizacija, jotacija, da ne nabrajamo i druge rjeđe pojave kao što su jednačenje i razjednačivanje na udaljenost i sl. Poznavanje tvorbe riječi dakle baca jarko osvjetljenje na druga jezična područja. Zbog toga je proučavanje i poučavanje tvorbe riječi prijeko potrebno za bolje poznavanje jezika, a time i za uspješnije vladanje jezikom.

Kad se to ima na umu, jasno je da tvorba riječi mora imati dostojno mjesto u našim nastavnim planovima svih škola, ali ne zato da ih optereti, nego da skрати i olakša druga područja jer su ona dosad često obuhvaćala i dijelove tvorbe riječi iako to nije bilo dovoljno svjesno.

Ne ulazeći sada u to koliko je tvorba riječi obuhvaćena našim nastavnim planovima, mora se istaknuti da i onoliko koliko je obuhvaćena, nije uvijek najbolje prikazana. Lingvistička je znanost u području tvorbe znatno napredovala, što se jednim dijelom očituje i u našim radovima, ali u programima ima više očitih zaostataka zastarjelih gledanja, a opća nam svijest nije mnogo odmakla od maretićevskih mladogramatičarskih shvaćanja.

Svrha je ovoga rada da neke osnovne pojmove u tvorbi riječi prikaže u svjetlu novih dostignuća kako bi se suvremena gledišta o tvorbi proširila, a time produbilo poznavanje jezika, unaprijedila nastava i povećala opća jezična kultura.¹

Tvorba se riječi može promatrati s dva gledišta: sinkronijskoga ili dijakronijskoga. Svaki način promatranja ima svoje razloge i metode i daje određene rezultate, ali se ta dva gledišta ne smiju miješati. Za suvremenu tvorbu dolazi u obzir samo sinkronijsko gledište jer je tvorba živa samo koliko su u suvremenom stanju jasni tvorbeni odnosi. Ono što s današnjega sinkronijskoga gledišta nije jasno ide u dijakronijsku tvorbu ili u etimologiju.

Suvremeno rječničko blago jednoga jezika dijeli se s obzirom na postanak u dvije skupine: u prvu idu one riječi kojima je postanak s gledišta suvremenoga stanja jasan, a u drugu one kojima postanak nije jasan. Prve riječi možemo nazvati tvorbenima (motiviranima), a druge netvorbenima (nemotiviranima). Da bi kriterij podjele u te dvije skupine bio jasan i dostupan provjeri, moramo ga precizirati. Reći ćemo da je neka riječ tvorbeno nastala ako joj se značenje temelji na sastavnim dijelovima njezina glasovnog kostura, a netvorbeno ako joj značenje ne zavisi od njezina glasovnog sastava.

Da bi se moglo govoriti o tvorbi u suvremenom jeziku, potrebno je da postoji tvorbeni obrazac koji se sastoji najmanje od dviju riječi povezanih

¹ U ovom radu neću navoditi odgovarajuću literaturu niti se izričito na nju osvrćati jer bi to rad usmjerilo posebnim putovima, u prvom redu velikoj opširnosti i dokumentiranosti jer bi bilo potrebno raspravljati o shvaćanjima pojedinih autora. Nastojat ću samo da neke osnovne probleme prikažem u svjetlu suvremenih pogleda na tu problematiku.

dvojnomo vezom, glasovnom i semantičkom, npr. imenica *šećerana* znači 'tvor-nica šećera', i po tome je možemo rastaviti na dva dijela *šećer-ana*. Riječ od koje se u tvorbi polazi naziva se osnovna riječ (*šećer*), a riječ koja je tvorbom nastala naziva se tvorbena riječ ili tvorenica (*šećerana*).

Veza između osnovne riječi i tvorenice treba da postoji i na glasovnoj razini (izraznoj razini) i na semantičkoj razini (sadržajnoj razini), i ta veza treba da je istovremena, sinkronijska i da s toga gledišta zadovolji tri uvjeta:

1. Tvorenica treba da ima zajednički dio, leksički morfem ili osnovu, s ri-ječi od koje je izvedena, npr.

šećer- u *šećerana* i *šećer*
bor- u *borik* i *bor*
borov- u *borovina* i *borov* ...

Krečana znači 'peć u kojoj se pali vapno', ali ona nije u tvorbena vezi s riječju *vapno* jer nema zajedničkoga dijela na izraznoj razini.

2. Odnos osnove i tvorbenih morfema mora biti jasan.

Pri tvorbi se često mijenja i osnova i tvorbeni morfem, ali da bi odnos bio jasan, te promjene moraju biti u okviru suvremenih fonoloških i morfonoloških pravila, kao što je npr. promjena *s/š* u tvorbi *danas* + *nji* > *današnji* jer se zbiva po pravilima o jednačenju po mjestu tvorbe. Slično je i u tvorbi umanje-nice *brežuljak* < *brijeg* jer je *brež-* alomorf *s brijeg-* prema pravilima o za-mjenjivanju dugoga je kratkim *e* i *g* sa *ž*. Drugačije je s riječima *vosak* i *voštan*. One su u semantičkoj vezi jer *voštan* znači 'koji je od voska', ali je tvorbena veza među njima prekinuta jer nije jasan odnos leksičkoga i tvorbenoga mor-fema. Nije jasno što je leksički, a što tvorbeni morfem jer je zajednički dio, *vo-*, premalen da bi bio nosilac morfema, a ako uzmemo da je u *voštan* sufixs *-an*, onda je nejasna promjena *sk* u *št*, to više što se u drugim takvim primjerima *sk* zamjenjuje sa *šč*: *daščan* < *daska*, *pješčan* < *pijesak*, *trščan* < *trska* ...

3. Značenje tvorenice treba da se izravno izvodi iz značenja dijelova koji je tvore.

Riječ *nadcestar* ima zajednički morfem s riječju *cesta* (*cest-*), ali nije izve-dena od *cesta* jer se te dvije riječi ne mogu povezati u tvorbeni obrazac ne-posredno, kao što se mogu *cestar* i *nadcestar*, jer *nadcestar* nije 'onaj koji je nad cestom', nego 'onaj koji je nad cestarom'.

Prema tome pojedini morfemi ne sudjeluju u tvorbi na isti način i zbog toga rastavljanje na morfeme ne odražava bit tvorbenih odnosa.

Riječi *laskavac* i *kišobranar* rastavljamo na morfeme ovako:

lask-av-ac
kiš-o-bran-ar.

U sastavu tih riječi odijeljeni su morfemi ravnopravni, ali čim uvedemo značenje cijele riječi, odnosi su odmah drugačiji:

laskavac → *laskav čovjek*

kišobranar → *onaj koji pravi kišobrane.*

Prema tome te ćemo dvije riječi tvorbeno rastaviti ovako:

laskav-ac

kišobran-ar.

Tvorbene odnose dakle ne pokazuje rastavljanje tvorenice na pojedine morfeme, nego rastavljanje na jedinice sastavljene posljednjim tvorbenim činom.

Tvorbene su dakle one riječi za koje rastavljanjem na manje jedinice možemo pokazati kako su nastale.

Koja je riječ tvorbena provjerava se preoblikom. Preoblika je u tvorbi takav opis značenja u kojem se ono dovodi u vezu s drugom riječi što se nalazi u glasovnom sastavu ispitivane riječi. Time se zadovoljava uvjet da veza između osnovne riječi i tvorenice mora postojati i na izraznoj i na sadržajnoj razini, npr.

šećerana → *tvornica šećera*

borik → *mjesto gdje rastu borovi*

borovina → *borovo drvo (grada)*

laskavac → *laskav čovjek*

tlakomjer → *naprava za mjerenje tlaka.*

Tvorbena struktura odraz je u jednoj riječi odnosa među nekoliko riječi, a najmanje između dviju. Prema tome riječi koje se tvorbeno ne daju rastavljati na manje jedinice ne idu u tvorbu.

Moglo bi se npr. činiti da su riječi *jaram* i *ječam* izvedene tvorbenim formantom *-am* jer im je on zajednički. Kad odbacimo *-am*, ostatak ne možemo dovesti u vezu s drugim riječima kojih je značenje povezano s *jar-*, *ječ-*. Morfem *jar-* znači 'proljetni' (*jari ječam*, *jara pšenica*) i 'vruć' (*jār-a*, *jār-ē*), *ječ-* 'odjekivati', 'stenjati', ali *jar-* u *jaram* i *ječ-* u *ječam* nemaju s tim značenjima nikakve veze.

Za riječ *lèdina*, *ledina* 'tratina' može se na prvi pogled učiniti da je izvedena od riječi *led* 'smrznuta voda' i formanta *-ina*, koji dolazi u *toplina*, *svježina*, *bjelina*, *brđina*, *bròdina*, *nòsina* . . . , ali kad usporedimo značenje riječi *led* i *ledina*, vidimo da među njima nema nikakve značenjske veze, a niti u jeziku postoji koji drugi morfem s glasovnim sastavom *led*. Prema tome ni *ledina* nije tvorbena riječ.

Nije tvorbeno rastavljanje po kojem se riječi rastavljaju na manje dijelove od kojih je jedan osnova, a drugi gramatički morfem, npr. *cest-a*, *brd-o*, *mor-e* . . . Razlika između tvorbenoga i morfološkoga rastavljanja može se lijepo vi-

djeti na riječima *trěšnja* i *trěšnja*. Prva se riječ može rastaviti samo morfološki, *trěšnj-a*, a druga morfološki *trěšnj-a* i tvorbeno *trěš-nja*.

Takvim postupkom dobivamo dvojčanu (binarnu) podjelu svega rječničkoga blaga. Doduše neke riječi mogu biti na samoj granici podjele, ali taj problem ostavljam za drugu priliku jer je veoma složen i traži posebno izlaganje.

Rastavljanjem riječi na jedinice sastavljene posljednjim tvorbenim činom dobivamo različite dijelove:

<i>šećer-ana</i>	<i>laskav-ac</i>
<i>bor-ik</i>	<i>kišobran-ar</i>
<i>borov-ina</i>	<i>tlak-o-mjer.</i>

U jednim je dijelovima osnovno leksičko značenje: *šećer-*, *bor-*, *borov-*, *laskav-*, *kišobran-*, *tlak-*, *-mjer*, a drugi služe samo za modificiranje značenja osnove i za oblikovanje nove riječi: *-ana*, *-ik*, *-ina*, *-ac*, *-ar*, *-o*. Dijelove u kojima je leksičko značenje nazivamo tvorbenom osnovom, a ostale tvorbenim formantima (afiksima).

Nova riječ može nastati od osnove jedne riječi: *šećer-ana*, *bor-ik*, *borov-ina*, *laskav-ac*, *kišobran-ar* . . . , ili od osnova dviju ili više riječi: *tlak-o-mjer*, *žen-o-mrz-ac*, *gol-o-glav* . . . Prema tome razlikujemo dva osnovna načina tvorbe: izvođenje ili derivaciju i slaganje ili kompoziciju.

Izvođenje je takav način tvorbe u kojoj nova riječ nastaje od osnove jedne riječi. Riječ tako nastala naziva se izvedena riječ, izvedenica ili derivat.

Slaganje je takav način tvorbe u kojoj nova riječ nastaje od osnova dviju ili više riječi, a nova riječ tako nastala naziva se složena riječ, složenica ili kompozit.

Tako smo i u tvorbenih riječi opet dobili dvojčanu raspodjelu. Međutim ta podjela nije općenito prihvaćena, a i kad bi bila, ne bi bila bez teškoća.

Prva je terminološke naravi. Katkada se izvedenicom naziva svaka tvorbeno nastala riječ bez obzira nastala izvođenjem ili slaganjem. Kako se uz to izvedenicom naziva i riječ nastala samo od osnove jedne riječi, to je naziv izvedenica dvoznačan i da se izbjegne nesporazum, ističe se da treba govoriti o izvedenicama u širem i užem smislu, a isto tako i o izvođenju u širem i užem smislu. Kako je dvoznačnost za terminološki sustav nepovoljna, isto tako i dugi nazivi (izvedenica u širem smislu), treba takve nazive napustiti pa izvedenicu zvati izvedenicom, a složenicu – složenicom, a jednu i drugu tvorenicom, sačuvavši tako terminološku kratkoću i jasnoću između izvođenja i slaganja.

Druga je teškoća u prefiksnoj tvorbi. Prefiksom smatramo tvorbene formante koji dolaze ispred osnove. Teškoća je u tome što svi prefiksi nisu istovrsne jedinice. Jedni se ne upotrebljavaju kao posebne riječi, kao što su *npr. nuz-*, *ob-* (*oba-*), *pa-*, *pra-*, *pre-*, *pro-*, *raz-*, *su-*, a drugi su samostalne riječi, pri-

jedlozi i niječnica *ne*. Nitko ne želi zbog toga prefiksalne tvorenice razdvajati u različite skupine, nego jedni smatraju da prefiksalna tvorba ide u izvođenje, a ne u slaganje zbog toga što neki prefiksi nisu posebne riječi, a oni koji jesu nisu pune riječi, nego su samo tzv. gramatičke riječi koje često u tvorenici i nemaju značenje samostalne riječi (*ovelik, nagluh, načuti, nakupovati, popiti . . .*), a drugi zbog toga što su prefiksi većinom posebne riječi i zbog jedinstvenosti cijele kategorije prefiksalsnu tvorbu smatraju slaganjem, ali zbog njezine posebnosti odjeljuju u posebnu vrstu slaganja. Mislim da je to drugo shvaćanje prihvatljivije, iako ni ono nije bez prigovora.

U nekim se djelima, starijima i novijima, barata u tvorbi riječi i pojmom korijen pa se sve tvorenice dijele u tri skupine: korijenske riječi, izvedenice i složenice. Ta podjela nema pravoga opravdanja jer je za izvedenicu u načelu svejedno je li izvedena od jednomorfemske ili višemorfemske osnove, važno je samo da je tvorena od jedne osnove i da ta osnova pripada određenoj kategoriji. Razlika između osnova riječi *star-ac* i *laskav-ac* za tvorbu nije bitna jer im je osnova pridjevska, a značenje im se može opisati istom preoblikom i zbog toga idu u isti tip izvedenica:

starac → *star čovjek*
laskavac → *laskav čovjek*.

Razvrstavati riječ *starac* u korijenske riječi, a *laskavac* u izvedenice i smatrati to važnom razlikom, ne može se opravdati ni s tvorbenoga ni s pedagoškoga gledišta. Značajno je to s drugoga gledišta: višemorfemske se osnove mogu i dalje rastavljati na tvorbene dijelove. Riječi *borov, laskav, kišobran* prema njihovim značenjima: 'koji se odnosi na bor', 'koji laska', 'naprava koja brani od kiše' rastaviti ćemo na jedinice *bor-ov, lask-av, kiš-o-bran*, dakle na jedinice koje se semantički ne daju dalje rastavljati.

Rastavljanjem višemorfemskih osnova tvorbenih riječi na dijelove sastavljene posljednjim tvorbenim činom otkrivamo tvorbene slojeve koji su omogućili postanak pojedine tvorenice. Uzmimo npr. riječ *opunomoćitelj*:

1. *opunomoćitelj* → *koji se odnosi na opunomoćitelja*, rastavljamo dakle *opunomoćitelj-ev*;
2. *opunomoćitelj* → *onaj koji opunomoći*, dakle *opunomoći-telj*;
3. *opunomoćiti* → *dati punomoć*, dakle *o-punomoć-iti*;
4. *punomoć* → *puna moć*, dakle *pun-o-moć*.

Kao što navedeni primjer pokazuje, tvorbeni analiza ide obratnim putem od tvorbe.

Osnove koje ne možemo dalje rastavljati jesu prvotne osnove ili leksički morfemi. Njih možemo zvati korijenima ako nam to s kojih razloga zatreba, ali korijen ne može imati dominantnu ulogu u tvorbi kao što je sada ima u

mnogim djelima i u općoj svijesti o tvorbi riječi samo zbog tradicije. Ako se već barata pojmom korijen, onda treba jasno odrediti njegovo mjesto u tvorbi. Ako je on isto što i tvorbena osnova, onda je nepotreban, a ako je što drugo, onda treba jasno reći što jest, ocijenivši prije važnost i potrebu te distinkcije. Tek preciznošću pojmova, jasnim razgraničenjem potrebnih kategorija i dosljednošću tvorbenih postupaka učinit ćemo tvorbu i suvremenom lingvističkom znanosti i uspješnim sredstvom u jezičnom obrazovanju.

JEDAN SINTAKTIČKI MODEL [»ŽENA JE ŽENA«]

Vladimir Anić

Iz novinskih tekstova, naslova i televizijskih emisija pribilježili smo više primjera čestog sintaktičkog modela

imenica Q_{nom} + 3. lice gl. *biti* + imenica Q_{nom} .

Čitalac će se sjetiti da je televizija davala dugu seriju pod naslovom *Glumac je glumac*, a jedna emisija imala je naslov *Žena je žena* [kao i Godardov film]. U emisiji za djecu TV Zagreb 31. I. 1974. javio se primjer *konj je konj*, a u novinskim tekstovima *besa je besa* [NIN] i *struktura je struktura* [»Oko«]. Model smo zabilježili i u naslovima *Žena je žena čak i na televiziji* [»Studio«, 8–14. III. 1975] i *Surogati su surogati* [»Start«, 4–18. VI. 1975].

U ovom modelu ista imenica subjekta pojavljuje se kao dio imenskog predikata i beziznimno omogućuje gramatički korektnu rečenicu, sa simetrijom u broju [u jednini i množini]. Ovaj model imaju i drugi jezici, ali nam ilustracije iz njih neće biti potrebne, jer ne stoje u uzročnoj vezi s našim primjerima, koji nam dovoljno pokazuju: u predikatu se ponavlja pojam iz subjekta, ali on nema uvijek isti opseg i sadržaj. Ako kažemo *rat je rat*, onda je to kao da smo rekli »svaki rat je sve ono što svi znamo o ratu«. To znači da subjekat-ski pojam ima v e ć i o p s e g, a predikatski v e ć i s a d r Ź a j. Ako rečenica barata s nama poznatim sadržajem predikatskog pojma, javlja se kao ustaljen sud, učestalo i predvidljiv u sastavnim dijelovima. Po tim svojstvima približava se izreci ili uzrečici. Primjer ustaljenog suda, koji pisac naziva izrekom, nalazimo u romanu »Zimsko ljetovanje« V. Desnice: »Stoički duh dolazio je do izraza u izrekama 'rat je rat' i tome slično.« Naišli smo i na slučaj kad se primjeru pripisuje neponovljivo značenje: »Gost urednik uspio nas je zamoriti i čak ogorčiti. 'Glumac je glumac' kažu, a pritom često misle: glumac je –